

ศึกษาวิเคราะห์สภาพแวดล้อมของฆราวาสที่บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา An Analytical Study of the Environment of Fully Enlightened Layman in Buddhism

พระค่าน้อย จนทสาโร (จันทร์จาง)

Phra Kumnoi Candasaro (Janjang)

วิทยาลัยสงฆ์ลำพูน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Lamphun Collage, Mahachulalongkarnrajavidyalaya University

Email: kumnoimcu@gmail.com

Received: 2024-06-12

Revised: 2024-06-24

Accepted: 2024-06-26

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาความเป็นมาของฆราวาสที่บรรลุธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก และ 2) เพื่อวิเคราะห์สภาพแวดล้อมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา ผลการวิจัย พบว่า

การบรรลุธรรมเป็นกระบวนการเจริญปัญญาเพื่อรู้แจ้งอริยสัจ 4 และตรัสรู้ธรรมประเภทของการบรรลุธรรม แบ่งเป็น 4 ประเภท คือ โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และอรหันต์ ในครั้งพุทธกาล มีฆราวาสที่บรรลุธรรมดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อาทิ พระเจ้าสุทโธทนะ พระเจ้าพิมพิสาร อนุภินทิกเศรษฐี นางวิสาขา มหาอุบาสิกา จิตตคหบดี และอุคคตเศรษฐีฆราวาส แต่ละบุคคลมีลักษณะการบรรลุธรรมแต่ละประเภทแตกต่างกันไปตามบุญบารมีที่สั่งสมมาแต่อดีตชาติและปัจจุบันชาติที่บรรลุธรรมส่วนหลักธรรมที่ทำให้บรรลุธรรม ประกอบด้วยหลักอริยสัจ 4 และหลักสังโยชน์

สำหรับวิเคราะห์สภาพแวดล้อมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา พบว่า สภาพแวดล้อมภายใน คือฆราวาสที่บรรลุธรรมได้ต้องไม่มีกรรมหนัก ไม่มีกิเลส ไม่มีวิบาก และต้องมีศรัทธา มีฉันทะ และมีปัญญา ส่วนสภาพแวดล้อมภายนอกที่ทำให้ฆราวาสบรรลุธรรม คือ ด้านการเมืองและกฎหมายนั้น ในสมัยพุทธกาล ไม่มีกฎหมายในการห้ามการนับถือศาสนา จึงเป็นการง่ายที่ฆราวาสจะเข้าถึงพุทธศาสนา และด้วยมีเศรษฐกิจที่ดีที่ช่วยส่งเสริมให้มีเวลาแสวงหาทางแห่งปัญญารวมถึงสังคมและวัฒนธรรม แม้จะถูกอิทธิพลความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ครอบงำ แต่พระพุทธองค์พยายามที่จะปฏิบัติและปฏิรูปและมุ่งเน้นด้านความรู้และความประพฤติที่จะเป็นตัวกำหนดวรรณะบุคคล ไม่ใช่เพราะชาติ

ตระกูลหรือถิ่นกำเนิด และความรู้ความประพฤติ วิธีปฏิบัติของบุคคลเท่านั้นที่ทำให้
ฆราวาสบรรลุธรรมได้

คำสำคัญ : ฆราวาส, บรรลุธรรม, พระพุทธศาสนา

Abstract

The research study aims to address two main objectives: 1) to study the historical emergence of fully enlightened laymen as depicted in the Tipitaka, and 2) to analyze the environmental conditions conducive to the attainment of enlightenment among layman in Buddhism. The research findings reveal that the process of attaining enlightenment is a cultivation of wisdom for understanding the Four Noble Truths and realizing the Dhamma. This attainment is classified into four categories: Sotapanna, Sakadagami, Anagami, and Arahat. In the time of Buddha, there were laymen who achieved these stages of enlightenment as described in the Tipitaka. Such individuals included King Suddhodana, King Bimbisara, Anathapindika, Visakha Upasika, Cittagahapati upasaka, and Ugga householder. Each individual's path to enlightenment varied based on their past and present karmic conditions and their commitment to the main principles, which include the Four Noble Truths and Samyojana principles.

Regarding the analysis of the environmental factors conducive to the attainment of enlightenment, it was found that the internal environment required for a layman to attain enlightenment includes abstaining from heavy karma, desire, and retribution, while cultivating saddha, chanda, and pañña. The external environmental factors include the political and legal aspects. In the Buddha's time, there were no laws restricting religious practices, making it easier for laymen to access Buddhism. Additionally, a favorable economic environment supported the pursuit of knowledge, along with societal and cultural aspects. Despite the influence of superstitious beliefs, the Buddha aimed to reform and emphasizes knowledge and conduct as determinants of one's spiritual progress, irrespective of one's lineage, caste, or place of birth. It is the combination of knowledge and

conduct, the individual's way of life that enables laymen to attain enlightenment.

Keywords: layman, enlightenment, Buddhism

บทนำ

พระพุทธศาสนาถือว่าสรรพสัตว์ทั้งปวงมีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เหมือนกันหมด เป็นสามัญลักษณะที่ทุกสิ่งจะต้องได้รับเสมอเหมือนกัน แต่ที่มนุษย์ได้รับการยอมรับว่าเป็นสัตว์ประเสริฐเพราะสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองให้อยู่เหนือธรรมชาติได้ สามารถฝึกฝนได้ และต้องฝึก แม้แต่จะเป็นพระพุทธเจ้าได้ก็เพราะการฝึก จึงมีหลักการสำคัญที่ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540 : 13) คือ การพัฒนาจิตวิญญาณของตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ ที่จะต้องได้รับเรื่อยไปตราบไต่ที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร มนุษย์ที่สามารถพัฒนาจิตให้หมดกิเลส นั่นจึงเป็นผู้ประเสริฐที่สุด (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 25 ข้อ 321 : 133) เรียกว่า อริยบุคคล คือบุคคลที่ประเสริฐสุดกว่าบุคคลทั่วไป พุทธศาสนาไม่ได้แบ่งชั้น วรรณะ เพศ วัย ชาติ ศาสนาใด ในการบรรลุธรรม พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์ทุกคนมีศักยภาพที่จะพัฒนาจนหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ ดังพุทธพจน์ว่า “บุคคลเป็นคนเลวเพราะชาติก็หาไม่ เป็นผู้ประเสริฐเพราะชาติก็หาไม่ เป็นคนเลวเพราะการกระทำ เป็นผู้ประเสริฐก็เพราะการกระทำ” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 15 ข้อ 136 : 531) ด้วยเหตุนี้มนุษย์ทุกคนจึงสามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้

เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือการบรรลุธรรมถึงพระนิพพาน เป็นสภาวะที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ 4 ทำให้เข้าใจเรื่องของชีวิตอันตกอยู่ในกฎแห่งไตรลักษณ์ ซึ่งได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ผู้ที่ได้บรรลุธรรม ท่านเรียกว่า พระอริยบุคคล การที่จะได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลนั้น ต้องอาศัยหลักธรรมหลายประการประกอบกัน ตามหลักพุทธศาสนาเถรวาทมีการปฏิบัติเพื่อดำเนินไปสู่การบรรลุธรรม กำหนดเป็นแนวทางใหญ่ๆ ไว้ 2 ทางนั้น คือ ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบของจิตหรือเพื่อความสงบของกิเลสเป็นความหลุดพ้นได้อย่างชั่วคราวเรียกว่า สมถกัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลส โดยเห็นตามความเป็นจริงในขั้น 5 พิจารณาขั้น 5 จนเห็นไตรลักษณ์ คลายอุปาทาน ปล่อยวางความยึดมั่นในขั้น 5 ถึงความสิ้นไปแห่งอาสวกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง เรียกว่า วิปัสสนากัมมัฏฐาน ใน 2 แนวทางนี้มีจุดมุ่งหมายต่างกันแต่อาจจะเป็นเครื่องสนับสนุนกันได้ อริยบุคคลหรือการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนานั้นมีลำดับขั้นหรือประเภทที่แบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ (พระมหาสมเจต สมจารี, 2559 : 151-165)

1. พระโศดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้แรกถึงกระแสธรรม (คือ อริยมรรค) ผู้ได้บรรลุโศดาปัตติผลแล้วด้วยการละสังโยชน์เบื้องต่ำ 3 ประการได้ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปรามาส

2. พระสภิกาคามี แปลว่า ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว ที่เรียกว่า “ผู้กลับมาเพียงครั้งเดียว” หมายถึง พระสภิกาคามีจะเกิดในกามาวจรภพอีกเพียงครั้งเดียวเท่านั้นก็จะถึงพระนิพพาน ผู้ได้บรรลุสภิกาคามีผล คือ ผู้ที่ละสังโยชน์เบื้องต่ำ 3 ประการแรกได้เช่นเดียวกับ พระโศดาบัน อีกทั้งทำสังโยชน์เบื้องต่ำอีกสองประการที่เหลือให้เบาบางลงด้วย คือ กามราคะและปฏิฆะ

3. พระอนาคามี แปลว่า ผู้ไม่มาเกิดอีก หมายความว่า จะไม่กลับมาเกิดในกามาวจรภพอีก แต่จะเกิดในพรหมโลกอีกเพียงครั้งเดียว แล้วจะนิพพานจากพรหมโลกนั้นเลย เป็นผู้ละสังโยชน์เบื้องต่ำ (โอรัมภาคิยสังโยชน์) ทั้ง 5 ประการได้แล้ว ยังเหลือสังโยชน์เบื้องสูง (อุทัมภาคิยสังโยชน์) อีก 5 ประการ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา

4. พระอรหันต์ คือ ผู้สำเร็จธรรมวิเศษสูงสุดในพระพุทธศาสนา พระอริยบุคคลชั้นสูงสุด สามารถละสังโยชน์ได้ครบ 10 ประการ

แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะสนับสนุนการออกบวชเป็นพระภิกษุเป็นอุดมเพศ มีเป้าหมายมุ่งตรงเพื่อการกระทำให้ถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ ดังปรากฏในพระดำรัสประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาว่า “เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 4 ข้อ 18 : 25) และจากการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระองค์ทำให้มีผู้ออกบวชตามและบรรลุดุธรรมในระดับต่างๆ จนถึงพระอรหันต์เป็นจำนวนมาก ต่อมาได้มีการอุปสมบทให้แก่สตรี เรียกว่า ภิกษุณี ด้วยทรงมีพระเมตตาในเหตุผลว่า “มาตุคามออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตในธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้ สามารถทำให้แจ้งโศดาปัตติผล สภิกาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหันต์ผล” (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 7 ข้อ 402 : 314) ได้ ต่อมาทั้งพระภิกษุและภิกษุณีต่างเป็นกำลังหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนามีความมั่นคงและเจริญรุ่งเรือง

แต่จากคัมภีร์พระไตรปิฎกเถรวาทพบว่า การบรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้มีเฉพาะแต่พระภิกษุและภิกษุณีเท่านั้น ยังมีอุบาสกอุบาสิกาที่ครองเพศฆราวาสแต่ได้บรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีตั้งแต่ระดับโศดาบันจนถึงพระอรหันต์ เช่น กรณีของสันตติมหาอำมาตย์ ซึ่งเป็นอำมาตย์ในกรุงสวตตี แคว้นโกศล ได้บรรลุดุธรรมชั้นอรหันต์ ขณะที่เป็นฆราวาส กรณีของพระเจ้าสุทโธทนะได้สดับรับฟังพระธรรมเทศนา ทรงเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้บรรลุดุธรรมชั้นอรหันต์ในพรรษาที่ 5 ของพระพุทธเจ้า กรณีของนางวิสาขาหมหาอุบาสิกาที่ได้บรรลุโศดาบันขณะอายุได้ 7 ขวบ เป็นต้น จึงเป็นที่น่าสนใจว่า

แม้เพชรฆราวาสจะไม่จัดเป็นอุคตเพศ แต่ก็สามารถบรรลุนิพพานตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงขั้นสูงคือ อรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทได้ ซึ่งไม่มีความแตกต่างจากการออกบวชเป็นพระภิกษุหรือภิกษุณี ฆราวาสที่ถือว่าเป็นเพศที่คับแคบสามารถบรรลุนิพพานได้อย่างไร อะไรคือความแตกต่างของการบรรลุนิพพานระหว่างฆราวาสและนักบวช ประกอบกับแนวคิดเรื่องฆราวาสบรรลุนิพพานเป็นประเด็นที่กำลังได้รับความสนใจในฝ่ายเถรวาท เพราะมีฆราวาสอ้างตนว่าเป็นผู้บรรลุนิพพาน สร้างความสงสัยแก่พุทธศาสนิกชนในยุคปัจจุบันเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะทำการศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมาของฆราวาสที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก รวมทั้งวิเคราะห์ถึงสภาพแวดล้อมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อให้เป็นประโยชน์แก่การศึกษาและสัมมาปฏิบัติสืบไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาความเป็นมาของฆราวาสที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์สภาพแวดล้อมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เอกสารหลักที่ใช้คือพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 ซึ่งมีวิธีการดำเนินการวิจัยตามกรอบของการศึกษา ดังนี้

1. ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก รวมถึงอรรถกถาในส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดการบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนา ทั้งด้านความหมาย ประเภท และลักษณะของการบรรลุนิพพาน และฆราวาสที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พร้อมทั้งศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสารและตำราทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง
2. รวบรวมข้อมูลชั้นทุติยภูมิ คือส่วนที่เป็นงานนิพนธ์ต่างๆ ไป รวมทั้งเอกสารงานวิจัย บทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยนี้
3. วิเคราะห์ข้อมูลการบรรลุนิพพานของฆราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยแยกออกเป็น 4 ประเด็นหลัก คือ 1) แนวคิดเรื่องการบรรลุนิพพาน 2) ฆราวาสที่บรรลุนิพพานในพระไตรปิฎก 3) กระบวนการบรรลุนิพพาน และ 4) วิธีแห่งการบรรลุนิพพานของฆราวาส
4. นำข้อมูลทั้งหมดมาศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เรียบเรียงและเขียนงานวิจัยตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยเฉพาะการนำเสนอวิธีแห่งการบรรลุนิพพานของฆราวาส โดยปรึกษาผู้ทรงคุณวุฒิ แล้วปรับปรุงแก้ไขเพื่อความถูกต้อง
5. เสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล และนำเสนอผลการวิจัย

ผลการวิจัย

1. ความเป็นมาของขราวาสที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

การบรรลุนิพพาน หมายถึง กระบวนการเจริญปัญญาเพื่อรู้แจ้งอริยสัจ 4 และตรัสรู้ธรรม เป็นการทำความเข้าใจและปฏิบัติตามหลักธรรมในระดับต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ระดับความเข้าใจหลักธรรมในระดับเบื้องต้นจนถึงระดับที่สูงขึ้นในการนำไปใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อเอาชนะกิเลสและหลุดพ้นจากทุกข์ และในที่สุดแล้ว การบรรลุนิพพานในระดับอริยบุคคลผู้ปราศจากมลทินและสามารถหลุดพ้นวิภวสังสารได้ (พระมหาสมเจต สมจารี, 2561 : 43)

ในพระพุทธศาสนาเรียกผู้ที่บรรลุนิพพานว่าเป็นพระอริยบุคคล แปลว่า ผู้ห่างไกลจากกิเลส (สินชัย วงษ์จันทง, 2548 : 7) ซึ่งจำแนกออกเป็น 4 ประเภทตามระดับภูมิธรรมที่บรรลุโดยมีเกณฑ์การพิจารณาที่เรียกว่าการละสังโยชน์ คือ

1) ระดับโสดาบัน ระดับนี้เข้าสู่มรรคผลนิพพานและสมบูรณ์ในศีลแล้ว ทำได้พอประมาณในด้านสมาธิและปัญญา ละสังโยชน์ 3 ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพทปรามาสได้เด็ดขาด รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ 6 ประการ พระอริยบุคคลขั้นนี้ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผลเรียกว่า โสดาปัตติผล มี 3 ประเภท คือ เอกพีชี โกลังโกละ และสัตตักขัตตุปรมะ พระโสดาบันทั้ง 3 ประเภทนี้ มีกำลังแห่งศีลบริบูรณ์เสมอกัน แตกต่างกันเฉพาะกำลังแห่งสมาธิและปัญญา ทำให้ระยะเวลาในการเวียนว่ายในวัฏฏะแตกต่างกันจนกว่าจะบรรลุถึงขั้นอรหัตผล ทั้งนี้เพราะมีอินทรีย์หรือปฏิปทาไม่เสมอกันนั่นเอง

2) ระดับสกทาคามี พระสกทาคามี คือ ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลุถึงพระนิพพาน เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ 3 ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาสได้เด็ดขาด และทวาราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 23 ข้อ 12 : 457) พระอริยบุคคลขั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า สกทาคามีผล

3) ระดับอนาคามี คือผู้จะปรินิพพานในที่สุด ไม่เวียนกลับมาอีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เบื้องต้น 5 ข้อคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพทปรามาส กามราคะและปฏิฆะได้เด็ดขาด พระอริยบุคคลขั้นนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อนาคามีมรรค ระดับผลเรียกว่า อนาคามีผล (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 14 ข้อ 144 : 183)

4) ระดับอรหัตต์ คือ ผู้ควรแกกัทธิมาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้หักกาแห่งสังสารจักรได้แล้ว ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่นบนก ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาป (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2548 : 1267) เป็นผู้สิ้นกิเลสอาสวะทั้งปวง เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง 3 คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังโยชน์ได้ทั้ง 10 ข้อ

ได้สิ้นเชิง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดนี้ ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตมรรค ระดับผลเรียกว่า อรหัตผล

ในครั้งพุทธกาล มีฆราวาสที่บรรลุดุธรรมดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อาทิ พระเจ้าพิมพิสาร อนาคตภินทิกเศรษฐี นางวิสาขามหาอุบาสิกา จิตตคหบดี อุคคหเศรษฐี ฆราวาส และพระเจ้าสุทโธทนะ แต่ละบุคคลมีลักษณะการบรรลุดุธรรมแต่ละประเภทแตกต่างกันไปตามบุญบารมีที่สั่งสมมาแต่อดีตชาติและปัจจุบันชาติที่บรรลุดุธรรม ดังเช่น

1) พระเจ้าพิมพิสาร (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 4 ข้อ 60 : 73) บรรลุดุธรรมจากการที่พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องอริยสัจ 4 ความจริงของสรรพสิ่งให้สดับ พระเจ้าพิมพิสารและบริวารได้เจริญวิปัสสนาพิจารณาตามพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงในที่สุดเกิดความรู้แจ้งและบรรลุดุธรรมในที่สุด

2) อนาคตภินทิกะ บรรลุดุธรรมหลังจากได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอนุปพุททิกถาและอริยสัจ 4 แล้วได้ตั้งใจปฏิบัติธรรมเจริญวิปัสสนากรรมฐาน พิจารณาตามพระธรรมเทศนาไม่นานก็ได้บรรลุโสดาปัตติผล (อมกร แซ่ฟอง, 2560 : 60)

3) นางวิสาขาได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าครั้งแรกในขณะที่มีอายุเพียง 7 ขวบเท่านั้น และสันนิษฐานว่าธรรมที่พระพุทธเจ้าเทศนาน่าจะเป็นอนุปพุททิกถา นางวิสาขาบรรลุเป็นพระโสดาบัน (พระธรรมปิฎก, 2546 : 371)

4) จิตตคหบดีได้บรรลุโสดาบันจากพระมหานามะเถระตามอรรถกถาเพราะฟังธรรมสหายตนวิงศ์เท่ากับได้บรรลุโสดาปัตติผล ต่อมาได้ฟังธรรมเรื่องเดียวกับพอกจิตให้ละเอียดสุขุมเข้าไปอีก จากการฟังพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ท่านได้แสดงธรรมสหายตนวิงศ์โดยย่อเท่านั้นจิตคหบดีก็ได้บรรลุพระอนาคามี (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 6 ข้อ 33 : 65)

5) อุคคกฤหติอุบาสก ได้สดับฟังพระธรรมเทศนา ได้ปัญญาจักขุ บรรลุโสดาปัตติผล เป็นพระโสดาบัน และต่อมาไม่นานได้ตั้งใจฝึกจิตจนได้บรรลุพระอนาคามีผล เป็นพระอนาคามีเป็นลำดับ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 20 ข้อ 250 : 31)

6) พระเจ้าสุทโธทนะ บรรลุดุธรรมเป็นขั้นตอนต่อเนื่องตั้งแต่ในระดับโสดาปัตติผล ด้วยการฟังธรรมความไม่ควรประมาทในโภชนะ ต่อมาได้ฟังธรรมแล้วบรรลุสกทาคามีผล และได้สดับมหาธรรมपालชาดกจึงบรรลุอนาคามีผลในวันต่อมา และเมื่ออาพาธได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าถึงความเป็นอนิจจังของสังขาร จึงสำเร็จเป็นอรหันต์ก่อนปรินิพพาน 7 วัน

หลักธรรมที่ทำให้บรรลุดุธรรม ประกอบด้วยหลักสังโยชน์ (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 24 ข้อ 13 : 21) และหลักอริยสัจ 4 (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 19 ข้อ 1083 : 598-600) โดยในหลักสังโยชน์นั้นจัดเป็นกิเลสที่ผูกมัดจิตใจคนไว้กับทุกข์ ทำให้ไม่สามารถบรรลุดุธรรมได้คือ 1) สักกายทิฏฐิคือความเห็นแก่ฉันท์ 5 ของตนเอง 2) วิจิกิจฉา

คือความลังเลสงสัยในเรื่องต่างๆ 3) สีสัพพตปราคาสคือความยึดถือในศีลอย่างงมงาย เชื่อถือโชคกลางหรือพิธีกรรมต่างๆ 4) กามราคาคือความยินดีในกามคุณ 5) มีรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ 5) ปฏิฆะคือความกระทบกระทั่งทางใจทำให้ไม่สบายใจ 6) รูปราคาคือ ความติดใจในรูปธรรม 7) อรูปราคาคือความติดใจในอรูปธรรม 8) มานะคือความถือตัวว่า ดีกว่าหรือเลวกว่าคนอื่น 9) อุทธัจจะคืออารมณ์ฟุ้งซ่าน 10) อวิชชา คือความไม่รู้แจ้งใน อริยสัจ 4 บุคคลที่บรรลुरुธรรมต้องละซึ่งสังโยชน์นี้ ส่วนหลักอริยสัจ 4 เป็นหลักธรรมสำคัญ ที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดในพระพุทธศาสนา ทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงความเป็นอริยะ มี 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

2. วิเคราะห์สภาพแวดล้อมที่ทำให้ฆราวาสบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนา

ในพระไตรปิฎก ได้ระบุถึงบุคคลที่สามารถบรรลुरुธรรมได้ และอภัพบุคคล คือ บุคคลที่ไม่สามารถบรรลुरुธรรมได้ เพราะไม่มีธรรมเป็นเครื่องกั้น ซึ่งคือ กรรม กิเลส วิบาก ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทรม ส่วนบุคคลที่สามารถบรรลुरुธรรมได้เพราะไม่มีธรรม 6 ประการนี้

สภาพแวดล้อมเป็นอีกปัจจัยที่ทำให้ฆราวาสบรรลुरुธรรมในพระพุทธศาสนา เมื่อ จัดแบ่งออกเป็นสภาพแวดล้อมภายในและภายนอกของฆราวาส สภาพแวดล้อมภายใน กำหนดจากธรรมที่ไม่เป็นเครื่องกั้นในการบรรลुरुธรรม ส่วนสภาพแวดล้อมภายนอก ได้แก่ สภาพแวดล้อมด้านการเมืองและกฎหมาย สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สภาพแวดล้อม ทางสังคมและวัฒนธรรม จากการวิเคราะห์พบว่า

1) วิเคราะห์สภาพแวดล้อมภายในที่ทำให้ฆราวาสบรรลुरुธรรม พบว่า

(1) ด้านกรรม กรรมที่ขัดขวางการบรรลुरुธรรม คือ กรรมหนัก หรืออนันตริย ธรรม การสิ้นไปแห่งกรรมคือการดับกรรมด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 เมื่อกรรมสิ้นสุดลงจึงจะ สามารถบรรลुरुธรรมได้ ดังนั้น ฆราวาสที่บรรลुरुธรรมได้คือผู้ที่ไม่มียกรรมหนัก (พระมหานันท อนุตตโร (อันวิเศษ), 2564 : 124-126)

(2) ด้านกิเลส ความเป็นผู้มีความเห็นผิด ผู้ที่สามารถบรรลुरुธรรมได้นั้น ต้องละ จากกิเลส ด้วยการใช้ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาให้ได้ญาณทัสสนะ หรือเพื่อให้บรรลुरु ธรรม (ปิ่น มุฑุกันต์, 2535 : 203)

(3) ด้านวิบาก คือ บุคคลที่เกิดไม่สมประกอบ หรือบุคคลที่มีวิบากของกรรม ไม่ มีปัญญาจึงไม่สามารถบรรลुरुธรรมได้ ดังนั้น ฆราวาสที่บรรลुरुธรรมได้นั้น วิบากได้ถูกตัดให้ ขาดลง ดังเช่นกรณีของพระเจ้าพิมพิสาร ที่ต้องเกิดชาติใช้วิบากในหลายภพชาติก่อนจะได้ บรรลुरुธรรม (พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย, เล่ม 35 ข้อ 822 : 443)

(4) ด้านศรัทธา หรือความเชื่อมั่น ชาวราสที่บรรลุดุธรรมมีความเชื่อในปัญญาของพระพุทธเจ้าว่าสามารถนำพาไปสู่การบรรลุดุธรรมได้ ดังที่ นางวิสาขา มีความเชื่อและศรัทธาต่อพระพุทธเจ้า จึงได้ไปฟังธรรมเทศนาแล้วบรรลุด้วยธรรมอนุพุทฺธิกา

(5) ด้านฉันทะ ความหมายในทางกุศลธรรม คือความอยากทำดี อยากทำบุญอยากเข้าถึงนิพพาน ชาวราสที่บรรลุดุธรรมได้นั้น เป็นผู้ที่มีฉันทะ คือมีความอยากที่จะบรรลุดุธรรม จึงตั้งมั่นทำความดีตั้งแต่ในอดีตชาติล่วงถึงชาติที่บรรลุดุธรรม ดังเช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี ที่หมั่นมุ่งทางกุศลจนส่งผลให้บรรลุดุธรรมในที่สุด (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546 : 486-489)

(6) ด้านปัญญา แปลว่า ความรู้ ความเข้าใจ เกิดการหยั่งรู้ร้อยสัจ 4 การเกิดขึ้นของปัญญาตามหลักของพระพุทธศาสนาเกิดได้ 3 ทางคือ (1) สุตมยปัญญา คือปัญญาที่เกิดจากการฟัง (2) จินตามยปัญญา คือ ความรู้ที่สำเร็จจากการใช้ความคิดวิเคราะห์ (3) ภวานามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการภาวนา ในชาวราสที่บรรลุดุธรรมล้วนเป็นผู้มีปัญญาที่เกิดจากการฟัง และคิดวิเคราะห์ นำไปปฏิบัติด้วยการภาวนา จึงทำให้บรรลุดุธรรมได้

2) วิเคราะห์สภาพแวดล้อมภายนอกที่ทำให้ชาวราสบรรลุดุธรรม พบว่า

(1) สภาพแวดล้อมด้านการเมืองและกฎหมาย ในสมัยพุทธกาล ไม่มีกฎหมายในการห้ามการนับถือศาสนา จึงเป็นการง่ายที่ชาวราสจะเข้าถึงพุทธศาสนา ด้วยการมีเสรีภาพในการเลือกนับถือศาสนา และในผู้ที่มีปัญญา ประพฤติดี สังสมบุญกุศลในหลายภพชาติย่อมสามารถบรรลุดุธรรมได้

(2) วิเคราะห์สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ พระพุทธเจ้ามองการพัฒนาเศรษฐกิจมีความสำคัญ การแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจกับการพัฒนาจริยธรรมและศีลธรรมควบคู่กันไป เพราะชีวิตมนุษย์มีองค์ประกอบของร่างกายและจิตใจ การมีความพร้อมทั้งทางกายและใจนั้น ย่อมมีความสุขสงบเกิดขึ้น เมื่อบุคคลมีความสุข สงบ ย่อมแสวงหาคนทางแห่งปัญญา ซึ่งคือทางหลุดพ้นจากทุกข์ ดังนั้น การที่ชาวราสมีเวลาและโอกาสที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังพระธรรมเทศนา ทำให้เชื่อได้ว่า ให้ความสำคัญกับการแสวงหาปัญญาเพื่อความหลุดพ้น ซึ่งหากพิจารณาถึงปัจจุบัน ผู้ที่ดิ้นรนทำมาหากินย่อมไม่มีเวลาที่จะเข้าวัดฟังพระธรรมเทศนา ไม่เห็นถึงความจำเป็นในสิ่งที่ยังจำเป็นต้อง ไม่ได้ มองเห็นแต่เรื่องการทำมาหากินเพื่อความอยู่รอดของชีวิตในปัจจุบันเท่านั้น ดังนั้น การมีชาวราสที่สามารถบรรลุดุธรรมได้ในสมัยพุทธกาลย่อมแสดงได้ชัดว่า มีสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจที่ดีที่ช่วยส่งเสริมให้มีเวลาแสวงหาทางแห่งปัญญา ดังเช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี และนางวิสาขา อุบาสิกา

(3) สภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม สภาพสังคมในสมัยพุทธกาลถูกอิทธิพลความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ครอบงำไว้ได้เป็นส่วนใหญ่ พราหมณ์จึงเป็นกลุ่มวรรณะที่กุมอำนาจทางด้านความคิด การศึกษา การเมือง สังคม การปกครองและเศรษฐกิจ รวมทั้งประเพณีวัฒนธรรมไว้ พระพุทธองค์พยายามที่จะปฏิวัติและปฏิรูปสังคมจากแนวความเชื่อที่ผิดพลาดนี้ พระองค์ได้ตรัสสรุปพระธรรมเทศนา โดยมุ่งไปที่ความรู้และความประพฤติเท่านั้นที่จะเป็นตัวกำหนดวรรณะบุคคลไม่ใช่เพราะชาติตระกูลหรือถิ่นกำเนิด ดังนั้น ฆราวาสที่บรรลุนิพพาน อาทิ พระเจ้าพิมพิสาร นางวิสาขา จิตตคหบดี อุคคหเศรษฐี อนุตตปิณฑิกเศรษฐี ก็ล้วนเป็นผู้มั่งมี แต่ได้บรรลุนิพพานด้วยการสั่งสมบารมีในหลายภพชาติ ดังนั้น สภาพแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมในสมัยพุทธกาลที่พระพุทธเจ้ามุ่งเน้น คือความรู้และความประพฤติเท่านั้นที่จะเป็นตัวกำหนดวรรณะบุคคลไม่ใช่เพราะชาติตระกูลหรือถิ่นกำเนิด และความรู้ความประพฤติ วิถีปฏิบัติของบุคคลเท่านั้นที่ทำให้ฆราวาสบรรลุนิพพานได้

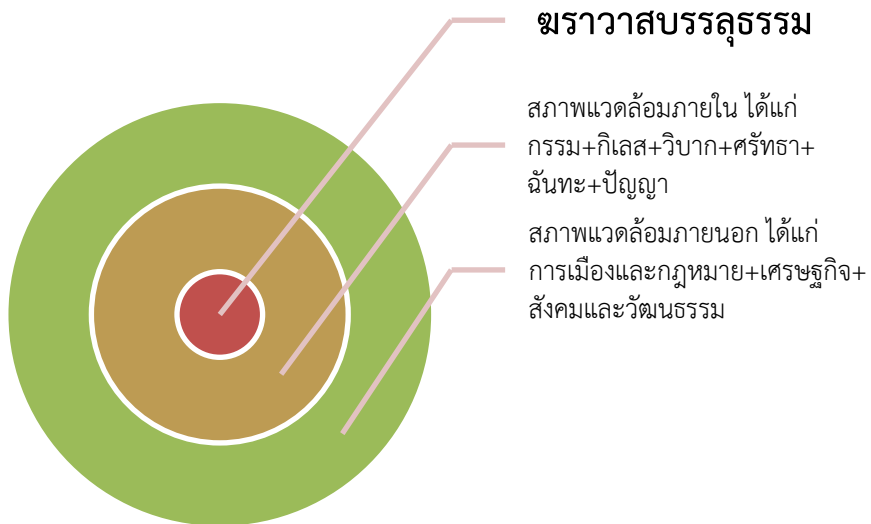
อภิปรายผล

การศึกษาวิเคราะห์สภาพแวดล้อมของฆราวาสที่บรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนาทำให้เห็นถึงกระบวนการบรรลุนิพพานของฆราวาสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อันเป็นเครื่องยืนยันว่าในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้เฉพาะเจาะจงว่ามีแต่พระภิกษุ พระภิกษุณี เท่านั้นที่สามารถบรรลุนิพพานได้ แต่การพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนานั้นเป็นศักยภาพของคนทุกคน โดยไม่จำกัดว่าจะต้องออกบวชหรือไม่ก็ได้ ฉะนั้น คำว่า พระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาจึงหมายรวมถึงพุทธบริษัททั้ง 4 กลุ่ม คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และ อุบาสิกา โดยไม่จำกัดว่าจะยังคงอัตภาพเป็นมนุษย์ แม้กระทั่งผู้ที่อุบัติเป็นเทวดา พรหมก็สามารถบรรลุนิพพานได้ ซึ่งสอดคล้องกับที่ ธรรมกร แห่งฟอง ศึกษาพบว่า ผู้ที่อุบัติในเทวภูมิสามารถบรรลุนิพพานได้ โดยเฉพาะผู้ที่ถึงระดับอนาคามีแล้ว จะไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก จะบรรลุนิพพานในเทวภูมินั้นเลย การบรรลุนิพพานในพระพุทธศาสนามีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมหรือปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดการบรรลุนิพพาน เช่น กรรม วิบาก ศรัทธา ความเพียร เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูปลัดปราโมทย์ บิโมทิโต (ปานเจริญ) ที่ระบุว่า บุคคลจะบรรลุนิพพานในขั้นใดขั้นนั้น เบื้องต้นต้องมีความเพียรในการปฏิบัติธรรม หากขาดความเพียร (อาตาศิ) ก็ไม่อาจจะก้าวข้ามกรรมกิเลสได้ สภาพแวดล้อมที่สำคัญต่อการบรรลุนิพพานอีกประการหนึ่งคือ สมาธิ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ รักษ์ภา ทองกระจ่างเนตร ระบุว่า สมาธิเป็นองค์ธรรมขณะบรรลุนิพพาน กล่าวคือ ในขณะที่บรรลุนิพพานจะต้องมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหนึ่งปฏิบัติการอยู่ สมาธิยังเกี่ยวข้องกับระดับของการบรรลุนิพพาน กล่าวคือ พระโสดาบันและ

พระสกทาคามี มีระดับสมาธิพอประมาณ ส่วนพระอนาคามีและพระอรหันต์ มีระดับสมาธิที่สมบูรณ์

องค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัย

องค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัยในครั้งนี้ สามารถสรุปได้ว่า สภาพแวดล้อมมีผลต่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา หากบุคคลมีสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยจะสามารถบรรลุธรรมได้โดยง่าย ทั้งนี้สภาพแวดล้อมในพระพุทธศาสนาพิจารณาทั้งในส่วนที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งมีความสอดคล้องและเกื้อกูลกัน ดังนั้น การปฏิบัติธรรมให้สามารถบรรลุธรรมได้นั้น จะได้สร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการปฏิบัติธรรมด้วยสภาพแวดล้อมส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากอดีต แต่ก็สามารถแก้ไขได้ด้วยสภาพแวดล้อมในปัจจุบัน ซึ่งสรุปเป็นภาพภูมิภาพ ดังนี้

สรุป

การบรรลุธรรมของฆราวาสในพระพุทธศาสนานั้นมีตั้งแต่ระดับโสดาบันไปจนถึงระดับพระอรหันต์แสดงให้เห็นว่า ความเป็นฆราวาสนั้นไม่เป็นอุปสรรคต่อการบรรลุธรรมแม้กระทั่งผู้ที่มิครอบครั้ว มีการประกอบอาชีพธุรกิจการงานก็สามารถบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมของผู้ปฏิบัติธรรมนั้นๆ เช่น การอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ดี การมีกัลยาณมิตรโดยเฉพาะพระพุทธเจ้า การปฏิบัติตามศีล สมาธิและปัญญา การสั่งสมบุญมาในอดีตและที่สำคัญของการบำเพ็ญบารมีในชาติปัจจุบันที่จะต้องอุปถัมภ์เกื้อกูลกันไป

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะทั่วไป

1) ควรส่งเสริมให้ฆราวาสได้มีโอกาสปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอย่างจริงจังและฆราวาสด้วยหาโอกาสที่จะเข้าปฏิบัติธรรมเจริญพระกรรมฐานอย่างต่อเนื่อง เพราะฆราวาสสามารถดำรงตนให้สมดุลได้ทั้งการปฏิบัติและการปฏิบัติงาน สามารถนำเอาประวัติของฆราวาสที่บรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนามาเป็นตัวอย่างแนวทางในการดำเนินชีวิตได้

2) ควรส่งเสริมสนับสนุนให้ฆราวาสได้มีโอกาสและมีส่วนร่วมในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากผลงานของท่านเอส.เอ็น.โกเอ็นก้า เป็นต้น และในปัจจุบันได้มีสำนักปฏิบัติธรรมของฆราวาสเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก สมควรที่ทางคณะสงฆ์จะสนับสนุนและให้คำแนะนำเพื่อให้การปฏิบัติธรรมเป็นไปอย่างถูกต้องและตรงตามหลักของพระพุทธศาสนา

2. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัย

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาเฉพาะฆราวาสที่บรรลุดุธรรมเท่านั้น จากการศึกษาพบว่า ยังมีประเด็นที่น่าสนใจที่เกี่ยวเนื่องกับการบรรลุดุธรรมอีก ดังนี้

1) ควรศึกษาวิเคราะห์การบรรลุดุธรรมของภิกษุณีในพระพุทธศาสนา เพราะการออกบวชของภิกษุณีนั้นทำได้ยาก ประกอบกับสตรีมีสภาพจิตใจที่อ่อนโยนกว่าบุรุษ การบรรลุดุธรรมจะยากหรือง่ายกว่าบุรุษ และการครองตนหลังการบรรลุดุธรรมจะเป็นไปในลักษณะใด

2) ควรศึกษาวิเคราะห์กระบวนการบรรลุดุธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท เพื่อวิเคราะห์ว่าเมื่อฆราวาสยังต้องดำเนินชีวิตประจำวันของตนทั้งด้านครอบครัว ด้านการทำงาน จะสามารถบริหารจัดการจิตใจและกิเลสที่เข้ามาในจิตใจได้อย่างไรถึงจะเื้อ้อำนวยต่อการปฏิบัติธรรมได้มากที่สุด

บรรณานุกรม

ธมกร แซ่ฟอง. (2560). “ศึกษาการบรรลุดุธรรมของผู้ปฏิบัติในเทวภูมิ”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา*. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ปิ่น มุฑกันต์. (2535). *พุทธศาสตร์ ภาค 2*. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2548). *พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำวัด*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สถาบันบันลือธรรม.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2540). *การสร้างสรรค์ปัญญาเพื่อเพื่อนอนาคตของมนุษยชาติ*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

- _____. (2546). *พุทธธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก.
- _____. (2546). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาสมเจต สมจारी. (2559). “ศึกษาบัณฑิตเพื่อกับการบรรลุธรรมขั้นสูงในพุทธศาสนาเถรวาท”. *วารสารศึกษาศาสตร์ มมร*. 4 (2) : 151-165.
- _____. (2561). “เยาวชนกับการบรรลุธรรมในมุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาท”. *วารสารพุทธมคัศ*. 3 (1) : 43.
- พระมหาอนันต์ อนุตโตโร (อันวินเศษ). (2564). “กรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท”. *วิชาการสถาบันวิทยาการจัดการแห่งแปซิฟิก*. 3 (1) : 124-126.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.
- สินชัย วงษ์จำนง. (2548). “การศึกษาคติภพของคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา*. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.